

16. Про виявлення зарубіжної архівної України державними архівними установами України: Наказ Державної архівної служби України з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 22 грудня 2006 р. № 168. URL: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2006-168>.
17. Про підготовку основних засад міжвідомчої Програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.»: Наказ Державного комітету архівів України з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 27 листопада 2002 р. № 87. URL: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2002-87>.
18. Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України: Наказ Державної архівної служби України від 23 січня 2001 р. № 4 з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 17 січня 2001 р. URL: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2001-4>.
19. Про утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної українки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 279-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/279-2007-%D1%80>.

Історична пам'ять на пострадянському просторі та в країнах Центральної Європи

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ В ПОТРАКТУВАННІ МИНУЛОГО: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ТА ПОЛЬЩІ

Троян Сергій

The culture of memory is education in the spirit of respect for history, the social past, understanding of the tragic pages of history, the importance of preserving and maintaining «places of memory». According to the type of culture of memory, Germany belongs to states and societies with «short» memory, and Poland – with «long» memory. Historical politics of Germany and Poland are distinguished by different time horizons and different forming mechanisms. The extent to which professional historians are involved in solving problems of memory differs significantly (in Germany it is much higher than in Poland). The level of political correctness within the boundaries of German historical policy is higher than in the Polish one. But the history of

German-Polish relations of recent decades is the proof that all this is not an obstacle to the formation of consensus on key issues without sacrificing historical truth.

Key words: *memory, collective memory, memory culture, Polish-German relations, historical politics.*

Актуальність порушеної проблеми вимагає насамперед звернення до чіткого дефініювання одного із засадничих теоретичних понять – категорії «культура пам'яті». У концептуальному вираженні йдеться про етичний вимір ставлення до минулого, його осмислення і ретрансляції у формі наукових доробків, діалогів і дискусій. У вузькому розумінні – це культура спогадів, пам'ятання і забування та викликаних цим феноменом суспільних рефлексій. Культура пам'яті як культура пам'яттевого дискурсу і дискусії довкола проблем соціальної / суспільної / колективної / історичної пам'яті дозволяє узагальнити враження про змістовне наповнення, особливості та модуль відповідної політики в царині історичної пам'яті.

Як наукова категорія термін «культура пам'яті» відносно новий. Він був введений до наукового обігу на початку 1990-х рр. німецьким істориком Хансом Гюнтером Хокертсом [Hans Günter Hockerts]. Науковець виходив з того, що культура пам'яті (*Erinnerungskultur*) – нестроге узагальнене поняття для сукупності неспецифічних наукових звернень до історії з боку суспільства [1]. Синонімами цієї категорії виступають хоча й образні, але влучні змістовно вирази «манера ввічливого протесту», «мистецтво пам'яті», врешті, за П'єром Нора – «ностальгічний прояв поваги» [2, 27].

Фундаментальна риса культури пам'яті – її інституціоналізм, що формується шляхом політичного регулювання. Створення і діяльність відповідних Інститутів національної пам'яті в Німеччині, Польщі, Україні й низці інших держав Центрально-Східної Європи – типові зразки інституціоналізації у сфері конструювання політик національної пам'яті. Це фактично означає, що деполітизованої культури пам'яті не може бути в принципі: сфера інтерпретації минулого є полем напруги між двома полюсами – наукою, яка прагне до встановлення фактів, і громадськістю та / або державою, що формують оцінки. З іншого боку, констатуючи тісні зв'язки культури пам'яті з політикою, слід звернути увагу на те, що така взаємодія робить першу дуже вразливою. Під час великих соціальних розломів культура пам'яті радикально трансформується, в чому неважко переконатися, спостерігаючи за ситуацією в посткомуністичних країнах після 1989–1991 рр.

В умовах трансформаційного зламу виокремлюються два типи культури пам'яті: перша – актуальна на даний момент у конкретній країні пам'ять як домінуюча або домінантна, інша – вже існуюча раніше в

якості культурного спогаду. Зазначимо, що співвідношення між домінантною пам'яттю і культурним спогадом не обов'язково мають бути компліментарного характеру. Обидва типи як різновиди культури пам'яті можуть опонувати один одному. Така ситуація добре відома спільнотам країн колишнього комуністичного блоку, коли після трансформаційних зрушень рубежу 80–90-х років ХХ ст. домінуючій культурі спогадів була протиставлена інша, що сформувалася раніше, ще до комуністичного періоду. Не випадково після краху комунізму саме пам'ять більш раннього періоду знову ставала домінуючою. Така ситуація не є новою для дослідників і відома як теорія повернення до природності [3].

Отож, культура пам'яті – це виховання в душі поваги до історії, соціального минулого, розуміння трагічних сторінок історії, важливості збереження і підтримки «місць пам'яті». Прикладом може слугувати аналіз польсько-німецької складової у контексті задекларованої проблеми наукового пошуку, в чому і полягає *мета дослідження*. Водночас зауважимо, що ми аналізуємо вузлові аспекти порушеної у статті проблеми дослідження фактично без врахування внутрішньої сегментації німецького суспільства, яка зберігається навіть через понад два з половиною десятиліття після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. При цьому поза нашою увагою залишилося таке притаманне східній частині німецтва явище як остальгія – туга східних німців за урівноваженим життям в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), пов'язана з відчуттям втрати східнонімецькою спільнотою звичних життєвих орієнтирів в об'єднаній Федеративній Республіці Німеччини (ФРН) під впливом усвідомлення своєї інакшості у процесі зміни статусності та ідентичності у швидко змінюваному німецькому суспільстві [4]. Разом з тим, остальгія певною мірою накладає свій відбиток як на становлення та механізми функціонування історичної пам'яті, так і відповідні особливості німецької культури пам'яті. Цей сюжет, на нашу думку, може і повинен стати предметом уваги окремої наукової розвідки.

Польсько-німецькі відносини, навіть з огляду на існуючі й донині розходження між поляками і німцями в оцінці спільного і не тільки історичного минулого, розглядаються як один із найбільш вдалих прикладів перетворення напружених конфліктних стосунків у партнерство. Ще наприкінці 1960-х рр. польські кардинали звернулися до своїх колег з ФРН з посланням, суть якого була зведена до простої формули: «Прощаємо і просимо прощення». У 1970 р. західнонімецький канцлер Віллі Брандт під час візиту до Польщі став на коліна перед пам'ятником героям і жертвам Варшавського гетто. Через два роки була створена спільна польсько-німецька комісія для вироблення погоджених засад з метою написання підручника з історії. Потім були і німецька допомога полякам під час введення воєнного стану в Польщі на початку 1980-х рр., і акції польської «Солідарності», спрямовані на підтримку ідеї

зруйнування Берлінської стіни як реального символу «холодної війни» і муру, що штучно поділяв Європу на дві частини.

Після падіння наприкінці 1989 р. Берлінського муру польсько-німецькі відносини стали стрімко поліпшуватися. Канцлер Німеччини Гельмут Коль і перший некомуністичний прем'єр-міністр Польщі Тадеуш Мазовецький підписали Договір про державний кордон по Одеру і Нейсе. Хоча частина німецьких політиків і громадських діячів і донині продовжують пов'язувати вирішення цього питання з необхідністю матеріальної компенсації німецьким громадянам, які були виселені або покинули передані Польщі Сілезію та Помор'я після завершення Другої світової війни.

З рубежу 1990–2000-х рр. Німеччина послідовно відстоювала євроатлантичні та євроінтеграційні прагнення Польщі. Уже в 1993 р. був створений так званий Веймарський трикутник за участі Німеччини, Франції та Польщі – організація, яка мала на меті допомогти останній швидше покінчити з комуністичним минулим й адаптуватися до західних вимог і стандартів. Фактично офіційний Берлін виступив адвокатом Варшави перед Заходом з метою реалізації інтересів останньої по вступу до Північноатлантичного Альянсу – НАТО (1999 р.) і входженню до Європейського Союзу (ЄС). Саме Німеччина доклала чимало зусиль для того, щоб Республіка Польща була прийнята в ці організації. Спочатку в Бонні, а пізніше в Берліні неодноразово підкреслювали, що Польща для Німеччини такий же найважливіший сусід на сході, як Франція на заході. Безумовно, такий сприятливий загальнополітичний контекст польсько-німецьких відносин справив відповідний вплив і на культуру пам'яті та перебіг міждержавного і міжсуспільного діалогу щодо «важких» сторінок спільного історичного минулого.

Як наслідок, у центрі великого нарративу виявилися події, тим чи іншим чином пов'язані з Другою світовою війною і першим після-воєнним десятиріччям. У термінологічному ключі ми послуговуємося визначенням, що «класичний гранд-нарратив виступає засобом конструювання історії, коли велика, середня чи навіть мала схема «накидалися» на конкретний історичний матеріал» [5, 272]. Основна властивість великого нарративу полягає в тому, що в ньому в єдиному оповіданні переплітаються різні історії, пов'язані між собою спільними як внутрішніми, так і зовнішніми контекстами. Отже, розповіді про початок війни восени 1939 р., опір окупантам у 1939–1945 рр., Варшавське повстання 1944 р. в Польщі (часто розглядається як центральний пункт великого нарративу) тісно пов'язані з іншими історіями: вбивством польських офіцерів у Катині в 1939 р., пактом Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 р., діяльністю Армії Крайової під час війни і в повоєнні роки, повоєнними депортаціями тощо. Точки дотику цього великого польського нарративу з теперішнім часом спостерігаються не тільки у зв'язку з розумінням

сьогодення через історію минулого, а й через постійну актуалізацію цих подій. Так, наприклад, у 2009 р. напад на Польщу і початок Другої світової війни відзначалися разом з 20-літтям краху комунізму.

На тему складної історії Другої світової війни для Польщі і поляків написано вже чимало, але крапка далеко ще не поставлена. Павло Рокіцький з Інституту національної пам'яті Республіки Польща, зокрема, відзначав: «Історична пам'ять поляків відрізняється від історичної пам'яті жителів Західної Європи. Це в першу чергу обумовлено ситуацією в Європі після Другої світової війни. Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму – це спроба заповнити знання жителів різних частин Європи, різних країн. Спроба показати, що трагедія сталася в результаті співпраці, союзу двох режимів». Завдяки введенню Європейського дня пам'яті жертв нацизму і сталінізму, який відзначається 23 серпня в день підписання пакту Молотова–Ріббентропа (пропозиція про встановлення дня пам'яті було висунута у «Празькій декларації про європейську совість та комунізм», підписаній у 2008 р. Вацлавом Гавелом і багатьма членами Європейського парламенту), в цілому змінився європейський рівень розуміння головної трагедії минулого століття.

«Я сподіваюся, що свідомість європейців у цьому питанні еволюціонує, – вважав Павло Рокіцький. – Дуже багато дало розширення Європейського Союзу у східному напрямку. Завдяки цьому голос нашого регіону стало краще чути. Попереду ще багато роботи для того, щоб неправдива інформація про те, що тільки Гітлер був головним лиходієм, була очищена від брехні. Не можна забувати про роль Сталіна в цій справі. Я бачу, що в самій Росії проходить дискусія, що стосується цього періоду історії. Думаю, що оцінка тих подій – це серйозний виклик для самих росіян. Багато з них бачать у Сталіні людину, яка врятувала світ, зупинивши Гітлера. Мені це нагадує історію людини, яка похвалялася тим, що загасила пожежу, забуваючи про те, що сама її організувала. Давайте пам'ятати про те, що 23 серпня 1939 р., підписуючи договір з Німеччиною, Сталін дав Гітлеру сірники, підтримав його в бажанні розпочати війну».

І далі: «Ми маємо справу з певним феноменом. Історія Другої світової війни пробуджує величезний інтерес аж донині. Мені здається, що падіння «залізної завіси» в 1990-х рр. створило умови для нової хвилі зацікавленості цією темою. Виявилось, що нам треба розповісти нашу історію з початку, відмовляючись від теорії про те, що Радянський союз був для нас тільки рятівником і переможцем. Виявилось, що ми повинні по-іншому поглянути на минуле. Зараз ми знаходимося у процесі, коли ця дискусія на тему «Чим була Друга світова війна» триває... Адже масштаб трагедії, число жертв просто немислимі».

Щодо людських жертв, то їхня кількість продовжує залишатися предметом постійної дискусії і сьогодні. У Польщі також зосереджуються

на підрахунку власних жертв. На думку Павла Рокіцького, «...ми ще далекі від моменту істини. Цифри дуже різняться. Прийнято вважати, що Польща втратила майже 6 млн своїх громадян. Останні дослідження Інституту національної пам'яті вказують на те, що було вбито близько 5 800 тис. громадян Польщі. Це стосується лише поляків за національністю та польських євреїв. Тут не враховані громадяни країни, що не були поляками: білоруси, українці, литовці і т. д. Величезна частина населення була вбита німцями. Проте, як вважає частина дослідників, у результаті радянських дій загинуло близько 150 тис. поляків, від рук українських націоналістів – 100 тис. громадян Польщі. Однак не варто забувати також про те, що багато були вивезені, втекли з країни. У глобальному значенні наша країна втратила близько 11 млн громадян. Про це свідчать статистичні дані про кількість населення до 1939 і після 1945 р. Польща втратила частину своїх територій, пережила політичну, цивілізаційну катастрофу. Це одна з найстрашніших подій в історії нашої країни» [6].

У Німеччині, незважаючи на те, що останнім часом культура пам'яті починає змінюватися, домінує проблема Голокосту. У цій культурі пам'яті особливо акцентується почуття провини німців, в першу чергу за знищення євреїв. Відзначимо також, що в Німеччині хоча і акцентуються Голокост і вина німців, але як антипод цим центральним сегментами культури пам'яті виступає тема опору німців націонал-соціалізму [7].

На думку російського дослідника Миколи Копосова, віктимізація історії була підготовлена «демократичним поворотом» в історіографії 1950–1970-х рр., пов'язаним із торжеством соціальної історії. Це була «історія знизу», побачена з точки зору народу. Традиційна історія, що описує діяння королів і полководців, історія держави і національної величі, як привілейоване зняття патріотичного виховання, в цей період поступається місцем історії тих, по кому тяжкою ходою «пройшла» політична історія. Тих, хто своєю працею і стражданнями оплатив її «тріумфи і трагедії». Ця гуманістична установка не тільки створювала «парадигму співчуття» у сприйнятті історії, а й стимулювала інтерес дослідників до народної культури з властивими їй механізмами передачі «контрпам'яті» [8].

Можна образно сказати, що піднесення історичної пам'яті, криміналізація і віктимізація минулого повсюдно сприяли перетворенню «національного роману» на кримінальну хроніку. «Історія – лише довга низка злочинів проти людства», – резюмував таке ставлення П'єр Нора. Революційний терор і громадянські війни, колоніальні завоювання і работоргівля, світові війни, тоталітарні режими і співпраця з ними – такий далеко не повний список тем, які поставила на перший план демократична критика національної історії.

Загалом, у Польщі скерована до громадськості культура пам'яті акцентує увагу насамперед на жертвах, а в Німеччині – на злочинах. При цьому у всіх випадках культура пам'ятання виконує важливу роль в ідентифікації своєї групи і встановленні її відмінностей від іншої. При цьому використання історії Другої світової війни, як і в інших подібних випадках, коли минуле служить інтересам сучасної політики, має на меті сконструювати те чи інше ставлення до сусідньої держави. Поляки у контексті природної конкуренції своєї власної моделі культурної пам'яті як жертвовної, тобто сконцентрованої на своїх втратах, мають схильність ігнорувати або применшувати жертви інших народів, зокрема жертви Голокосту. Їм особливо важко прийняти ті епізоди минулого, де поляки були не жертвами, а катами. Дискусії з приводу вбивств євреїв у Єдвабне та участі поляків у них – це епізод історії Польщі, втім як і сторінки Волинської трагедії 1943 р. або депортацій 1946–1947 рр.

Влодзімеж Бородзей (Варшавський університет) у своєму повідомленні «Польща і Німеччина: корисні точки відліку?», зробленому під час міжнародних дебатів 11–13 травня 2013 р. в Москві, запропонував свій погляд на хід і результати польсько-німецького діалогу з важких питань історії упродовж останніх двох десятиліть, який, на його думку, багато в чому міг би послужити ефективною моделлю для побудови інших подібних діалогів. Він, зокрема, зазначив, що дискурс польсько-німецьких відносин у цілому заснований переважно на подоланні проблем у розумінні минулого, яке насамперед стосується 30–40-х рр. ХХ ст. (доказ тому – ключова роль у цих відносинах теми Голокосту і в цілому проблематики, пов'язаної з оцінкою ходу і підсумків Другої світової війни) [9].

Водночас треба мати на увазі, лише побіжно аналізуючи основні аспекти великого нарративу в контексті польсько-німецького пам'яттєвого дискурсу, що в Польщі, поряд з історичною пам'яттю про Другу світову війну та викликаних нею перипетій, велику роль відіграє і культура пам'яті, при якій образи більш раннього, ніж ХХ ст., минулого відіграють дуже важливу роль. Це одна із важливих відмінностей польської та німецької культур пам'яті в часовому вимірі або з точки зору хвиль пам'яті. В цьому сенсі для Німеччини характерна короткохвильова або «коротка» культура пам'яті, а для Польщі – довгохвильова або «довга» культура пам'яті, яка ґрунтується на використанні середньовічних і модерних стереотипів і образів.

Відмінності в політиках пам'яті загалом і в Німеччині, зокрема, існували протягом різних часових відрізків після завершення Другої світової війни. Вельми поверхнева політика денацифікації після Нюрнберзького процесу, яка у зв'язку з початком Холодної війни і зовсім була згорнута. Багатьох колишніх нацистів амністували, вони повернулися у свої офіси і за університетські кафедри. Згадувати про масову співучасть

у справах режиму в 1950-і рр. стало, м'яко кажучи, не прийнято. Правда, деякі інтелектуали – наприклад, Карл Ясперс, а дещо пізніше Теодор Адорно і Александер Мічерліх, перебуваючи в нерозривному зв'язку з «духовною ситуацією часу» [10, 207] – гостро ставили питання про «німецьку провину», тобто про відповідальність за нацизм не тільки окремих засуджених військових злочинців, але народу в цілому.

Так, Ясперс уже взимку 1945–1946 рр. прочитав у стінах Гейдельберзького університету лекційний курс «Проблема вини», який тоді ж був виданий окремою книгою. «Вимога переплавитися, відродитися, відкинути все шкідливе – це завдання для народу у вигляді завдання для кожного зокрема» – говорив і писав він [11, 158]. Поряд з політичною і карною відповідальністю філософ надавав особливого значення моральній відповідальності кожного німця: «Не можна просто зіслатися на те, що «наказ є наказ». Оскільки злочини залишаються злочинами і тоді, коли вони здійснені за наказом..., кожна дія підпадає і моральній оцінці. Інстанцією є власна совість...» [12, 148]. Тим самим, заслуга Ясперса полягала у зверненні до індивідуальної відповідальності людини, у формулюванні думки про те, що політична дія водночас може стати і моральною дією, і, врешті, у прагненні захистити в людині «іскру пробудження і спогаду» [13, 148]. Надзвичайно актуально і для сьогодення звучав заклик ученого «подумки стати на точку зору іншого, пробитися один до одного, говорити одні з одним, намагатися переконати один одного. Тільки в такий спосіб ми створимо необхідне підґрунтя для того, щоб розмовляти з іншими народами» [14, 146–147].

Теодор Адорно порушив проблему походження і загрози повторення злочинів нацизму у своєму виступі по радіо, який потім був поширений у формі есею «Виховання після Освенціму». Німецький філософ звернувся до нації з закликом «відвернути повернення Освенціму, створити духовний, культурний і суспільний клімат, здатний не допустити повторення, тобто клімат, у якому мотиви, що привели до жахів Освенціму, хоча б певною мірою будуть усвідомлені [15, 56, 58]. Це мало стати основою для подолання небезпечного симптому у формі колективного політичного неврозу і алергічної реакції німців на правду про Другу світову війну. Закликом до «гострої, критичної переоцінки табуйованого минулого», до сприйняття «проблематики страху, провини і сорому», до «подолання самих себе», незважаючи на всю складність процесу «розрахунку з минулим», стала книга німецького психоаналітика Мічерліха «Нездатність сумувати» [16, 30, 40, 149].

І все ж більшість німців обмежувалися засудженням Гітлера і його найближчого оточення, фактично заперечуючи масову підтримку нацистського режиму. Такою була й офіційна позиція уряду ФРН. Німці «пам'ятали» війну, національну катастрофу і відродження, але аж ніяк не співучасть у злочинах. Таке сприйняття катастрофи наклало свій відбиток

на погляди тих, хто пережив війну. Факт геноциду євреїв був відомий, але привертав порівняно мало уваги. До того ж образ Ізраїлю у світі, і насамперед у США, визначався в цей момент перемогами і успішним розвитком молодій державі, що погано поєднувалося з уявленням про євреїв як про жертви. Не кажучи вже про те, що в післявоєнному суспільстві, де масовий антисемітизм стрімко переборювався, але ще залишався політичною реальністю, зберігалося і природне у світлі історичного досвіду єврейського народу побоювання спровокувати розповідями про гоніння нову хвилю антисемітизму.

Зміни розпочалися в 1960-х рр. Нові процеси над нацистськими злочинцями, і перш за все справа Ейхмана, якого судили в Єрусалимі в 1962 р., привернули увагу громадськості до проблеми Голокосту. Але у більшій мірі, ніж сама справа, на громадську думку вплинула книга Ханни Арендт «Ейхман в Єрусалимі», де образ ката як «простої людини» і «рядового бюрократа» був пов'язаний з теорією тоталітаризму. Водночас тоді демократичний молодіжний рух 1968 р. став протестом проти покоління «батьків», яке не зуміло звести рахунки з нацизмом, у спадщині якого молодь не без підстав вбачала одну з причин збереження антидемократичних тенденцій.

Голокост як центральний пункт для єврейської ідентичності найповніше проявився з початком і розгортанням розрядки в міжнародних відносинах. Саме в 1970-х рр. проблема історичної провини за Голокост і, ширше, відповідальності за співпрацю з нацизмом стала одним із визначальних чинників західної політичної думки. Можна з певністю стверджувати, що пам'ять про Голокост перетворилася у свого роду «громадянську релігію» Заходу. Німецька громадська думка почала розглядати націонал-соціалістичне минуле, за Ясперсом, крізь призму «німецької провини». Аналогічні оцінки в 1970-і рр. і пізніше багаторазово звучали в заявах вищих посадових осіб ФРН. Були зроблені величезні зусилля з увічнення пам'яті жертв націонал-соціалізму, а тим, що залишилися живими, виплачували значні компенсації.

У підсумку в 1970–1980-ті рр. засудження нацизму набуло нового змісту для європейської історичної свідомості. Його злочини перестали розглядатися – і на офіційному рівні, і в громадській думці – як справа купки нацистських вождів або навіть як «внутрішня справа» Німеччини. Не знімаючи відповідальності з головних злочинців, ми сьогодні розуміємо, що їхні злочини стали можливі за потурання, а іноді і сприяння великої кількості людей у Німеччині і навіть в інших країнах. Прийти до такого розуміння було непросто: це вимагало величезних зусиль, інтелектуальної мужності та політичної зрілості. Але саме воно в сучасних умовах розглядається як запорука демократичного майбутнього.

Проте навіть в останні роки німецька культура пам'яті хоча й ґрунтується на факті визнання провини, однак у зв'язку з певними

змінами викликає тривогу в Польщі. Підтвердженням негативних тенденцій вважається діяльність німецьких земляцтв, особливо вимоги деяких з них до Польської держави повернути присвоєне після Другої світової війни майно німців [17].

Йдеться насамперед про проблему декількох мільйонів німецьких вигнанців і компенсацій їм за втрачене майно і страждання, перенесені під час депортації 1945 р. Союз вигнаних вимагає від польської влади відшкодування збитків і вже подав позов до Європейського суду. Керівник союзу Еріка Штайнбах неодноразово виступала з обвинуваченнями на адресу поляків у вигнанні німців. На офіційному рівні Берлін відмовляється з нею співпрацювати і визнає її вимоги недоречними. Втім, це не заважає йому виділити з федерального бюджету кошти на створення в Берліні спеціального Центру вигнаних. Хоча під тиском Варшави було вирішено, що керівник Союзу вигнаних в його правління не ввійде.

Взагалі Польща вкрай болісно ставиться до діяльності Штайнбах. Її заяви польські політичні та громадські діячі називають ревізійністськими і вважають, що вони спрямовані на перегляд підсумків Другої світової війни. При цьому треба відзначити, що землі, на яких до 1945 р. проживали німці, поляки отримали в обмін на Західну Білорусію і Західну Україну, передані СРСР. Зараз колишні німецькі території є найважливішим економічним центром країни сучасної Польщі, в якому зосереджена практично вся металообробна і гірничодобувна промисловість. До війни всі ці підприємства перебували у приватній, переважно німецькій, власності. Тому, навіть без урахування їх перебудови і модернізації, мова йде про десятки мільйонів євро. Варшава на виплати компенсацій ніколи не піде і постійно заявляє Берліну про неприпустимість переписування історії.

Однак німецька сторона, відкидаючи будь-які звинувачення в намаганні «переписати історію», небезпідставно дотримується своєї позиції. Адже ФРН не тільки заплатила полякам репарації в якості відшкодування за агресію, злочини і збитки, яких завдала Польщі німецька окупація. Крім того, німецька сторона добровільно виплатила компенсації іноземним робітникам, примусово відправленим на роботу в Третій рейх. Проблема компенсацій сьогодні – це реальна проблема в німецько-польських міждержавних відносинах, але не варто перебільшувати її значення. Вона практично не впливає ні на економічні зв'язки обох країн, ні на процеси європейської інтеграції.

Актуальним аспектом німецької і польської культур пам'яті виступають сюжети довкола написання спільного підручника з історії. Спільна німецько-польська комісія з підручників була створена ще в 1972 р. Але тривалий час її робота була неефективною як з причин політико-ідеологічних розходжень між західнонімецькими і польськими

істориками в період «холодної війни», так і у зв'язку з наявністю серйозних методологічних проблем. Зокрема, йшлося про відсутність усталених нині в Європі підходів до дотримання в підручниках принципу толерантності, який насамперед враховує, чи міститься в них «збалансований текст щодо зображення Свого і Чужого, а чи, навпаки, провокує до протистояння носіїв історичної пам'яті різних етносів щодо подій минулого» [18, 25].

Поштовхом для реалізації такої ідеї став успіх аналогічного німецько-французького проекту: німці разом із французами видали перший том спільного підручника у 2006 р., а в 2010 р. був презентований і останній із трьох томів цього видання. Цей приклад надихнув істориків і політиків у Німеччині та Польщі і 2008 р. німецький і польський міністри закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмаєр та Радослав Сікорський, можна сказати, «благословили цю ідею» [19]. Активізації роботи німецьких і польських істориків сприяло і призначення нового керівника німецько-польської комісії з контролю над підручниками. Ним став професор Роберт Траба, керівник Берлінського центру історичних досліджень Польської академії наук, для якого створення спільного підручника з історії є мрією.

Підсумком роботи німецьких і польських істориків будуть чотири томи підручника історії. У них має бути відображена історія Європи та світу від стародавніх часів аж до ХХІ ст. Видання будуть ідентичні в Німеччині та Польщі й відрізнятимуться тільки мовою. Серед іншого, в підручнику йтиметься про те, чому поляки та німці по-різному бачать ті самі історичні події. Як наголошує польський історик і науковий секретар польсько-німецького проекту Даріуш Войташин, шкільний курс історії має значний вплив на створення образу сусідніх держав і народів. За його словами, те, чому молодь навчається у школі, у майбутньому може впливати на міжнародну ситуацію [20].

Польсько-німецький підручник з історії буде призначений у Німеччині для учнів різних типів понадпочаткових шкіл, а в Польщі – для учнів гімназій і першого класу понадгімназійних шкіл. Зміст, структура і графічне оформлення німецького і польського видань повинні бути ідентичні, а різнитимуться тільки мовою. При цьому дуже актуальною залишається точка зору німецького дослідника Роберта Майєра, що «шкільний підручник має допомагати вчителям викладати історію як предмет для роздумів, а не як матеріал для вивчення... Набуття навичок і оволодіння методами навчання значно важливіше, ніж одержання знань» [21, 7].

Разом із тим слід зауважити, що німецькі та польські історики мають низку розбіжностей, насамперед щодо трактування питань діяльності рицарів-хрестоносців, сталінізму та Голокосту. На думку німецьких істориків, діяльність Тевтонського ордену не можна розглядати лише в

категоріях воєнної експансії. Вони відстоюють ширший підхід до цієї теми, відзначаючи, що в діяльності ордену були й позитивні аспекти, зокрема, будівництво доріг. З такими оцінками не погоджуються польські історики. Щодо характеристики епохи сталінізму, то, на думку поляків, в Німеччині наголошують на злочинах Гітлера як абсолютному злі, але надмірно підкреслюють позитивну роль Сталіна у справі створення антигітлерівської коаліції, віддають належне соціальній справедливості радянської системи і патерналістській структурі сталінського режиму. Водночас для поляків сталінізм – це приклад тоталітаризму не менш жахливого, ніж фашизм і націонал-соціалізм. Існують розходження і з приводу ставлення до Голокосту. В Німеччині він трактується як трагедія вселенського масштабу, а в Польщі акцентується лише на характері цього явища як злочину проти людства. Також польську сторону не влаштовує те, що німецька молодь мало знає про Варшавське повстання, часто плутаючи його у Варшавському гетто [22].

Тим часом, ще в лютому 2008 р. у Варшаві презентували перший німецько-польський посібник «Зрозуміти історію – сформувати майбутнє. Польсько-німецькі відносини в 1939–1949 рр.», призначений для середньої школи [23]. Він став своєрідною підготовкою для написання повноцінного польсько-німецького підручника з історії. Польські фахівці уже назвали цей посібник «позитивним досвідом», відзначивши, зокрема, зваженість його формулювань і положень. Однак і критики цієї книги вже зауважили, що в ній відсутні згадки про польський рух опору і загальні оцінки з приводу результатів і наслідків Другої світової війни. Однак, не дивлячись на це, перший спільний посібник з історії доволі популярний серед покупців і, за словами одного із німецьких авторів книги, її новий наклад розкуповується «як гарячі пиріжки» [24].

Підсумуємо, що на основі аналізу відповідного культурно-пам'яттєвого ландшафту Німеччини та Польщі можна констатувати, що першому з них властиве виняткове домінування культури пам'яті насамперед ХХ ст. У Німеччині, незважаючи на зміни в культурі пам'яті, остання все ж в основному концентрується навколо подій Другої світової війни. Натомість у Польщі помітне місце в культурі пам'яттєвого ландшафту відіграє історичне тло минулих подій, які передували ХХ ст. З огляду на це Німеччина належить до типу держав і товариств з «короткою» пам'яттю, а Польща – з «довгою». Потрібно відзначити, що Німеччина не є винятком у світовому контексті, хоча об'єднань з «короткою» пам'яттю у світі небагато. Ця специфіка культури пам'яті лише доводить важливість подій 1945 р. для Німеччини.

Водночас ця вагома особливість культур пам'яті, а також, наприклад, досвід здійснення таких ініціатив, як створення спільної польсько-німецької комісії з підручників історії або відкриття музею Варшавського повстання у польській столиці показує, наскільки

проблематичний односторонній трансфер моделей з одного культурного контексту в інший. По-перше, історичну політику Німеччини та Польщі відрізняють різні часові горизонти і різні механізми формування. По-друге, істотно різняться і ступінь залучення професійних істориків до вирішення подібних питань (у Німеччині вона набагато вища, ніж у Польщі). По-третє, існуючі труднощі в координації історичних політик створюють відмінності в нормах політкоректності, що практикується в різних країнах (так, якщо в Німеччині антиполонізм знаходиться поза рамками допустимого, то в Польщі антинімецькі погляди в ці рамки уповні вкладаються). Однак навіть поєднання всіх цих особливостей, як показує історія польсько-німецьких відносин в останнє десятиліття, дає можливість формувати консенсус з ключових питань, уникаючи конфронтації і не жертвуючи історичною правдою.

Крізь призму аналізу сучасних німецької та польської моделей і культур пам'яті погодимося в цілому з точкою зору вже згаданого Миколи Копосова, поширивши її з контексту культурної пам'яті й на культуру пам'яті. Він небезпідставно вважає, що огляд сьогоденного сприйняття минулого дозволяє говорити про два основні типи сучасної історичної пам'яті та, додамо, відповідної культури пам'яті. Це, з одного боку, «культурна пам'ять», яка спирається на «індустрію спадщини», а з іншого – «політична пам'ять», яку підтримують інститути «історичної політики», в тому числі за допомогою меморіального законодавства. При цьому культурна пам'ять може бути як національною, так і локально (або наднаціональною), а політична пам'ять може мати різні орієнтації – від ліберально-демократичної до націоналістичної та «імперської». Два типи пам'яті, а, відповідно, і два типи культур пам'яті, що природно, тісно переплітаються, подібно індустрії спадщини та історичній політиці, які неможливо чітко розмежувати. У результаті в реальності ми бачимо скоріше широкий спектр перехідних форм, ніж «хімічно чисті» типи. У Західній Європі (приклад Німеччини особливо актуальний) переважає перший тип (культура пам'яті з опорою на «індустрію спадщини»), у Східній (у тому числі в Польщі) – другий (культура пам'яті, яка має підтримку з боку інститутів «історичної політики») [25].

Відзначені типологічні відмінності у використанні минулого, як можна припустити, впливають на поведінку відповідних акторів у сфері міжнародних відносин. Хоча не можна стверджувати, що державам і спільнотам з «короткою» пам'яттю властива обмежена свобода маневрування в цих відносинах, проте відзначений чинник має значення, зокрема, у відносинах Німеччини з Польщею і навпаки, коли минуле використовується в тому числі й для самоствердження в сучасному світі. Тісний зв'язок культури пам'яті з громадянською ідентичністю дозволяє зробити висновок про те, що пом'якшення міждержавних відносин між сусідніми спільнотами з «важкими» сторінками історичного минулого

пов'язане і з незворотними змінами у самій ідентичності цих спільнот. Тому зміна декорацій у німецько-польських відносинах з рубежу 1980–1990-х рр., і особливо після входження Польщі в поле євроатлантичної та європейської інтеграції, свідчить не тільки про новий етапі їхнього розвитку, а й вплив культури пам'яті на посилення взаємозв'язку зовнішньої політики та національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hockerts H. G. Jedes Leben ist naturtrüb. Süddeutsche.de URL: <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/interview-jedes-leben-ist-naturtrueb-1.744975>. Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts hrsg. von Hans Günter Hockerts. Unter Mitarb. von Elisabeth Müller-Luckner. München: Oldenbourg, 2004. XV, 339 S.
2. Нора П. Франция-пам'ять. Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 1999. 328 с.
3. Niedermüller P. Der Mythos der Gemeinschaft, Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa. Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis. Innsbruck, 2004.
4. Трегуб О. Остальгія як вияв конструювання східнонімецької ідентичності. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Чернівці, 1 березня 2013 р.)*. Чернівці: Букрек, 2013. С. 263–266.
5. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 566 с.
6. 23 августа – Европейский день памяти жертв сталинизма и нацизма, 23.08.2013 URL: <http://www.radioporusski.pl/6/140/Artykul/145144,23>
7. Wolfrum E. Geschichtspolitik und deutsche Frage. Der 17. Juni im nationalen Gedächtnis der Bundesrepublik. *Geschichte und Gesellschaft*. 1998. № 24. P. 382–411.
8. Копосов Н. Политика памяти и мемориальные законы URL: <http://gifter.ru/archive/3302>
9. Історична політика в Росії та Польщі URL: http://igiti.hse.ru/Meetings/Debaty2013_report
10. Борозняк А. И. Прошлое, которое не уходит. Очерки истории и историографии Германии XX века: Монография. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2004. 329 с.
11. Ясперс К. Вопрос виновности. *Знамя*. 1994. № 1. С. 158.
12. Ясперс К. Вопрос виновности. *Знамя*. 1994. № 1. С. 158.
13. Гефтер М. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос. Москва, 1995. 294 с.
14. Ясперс К. Вопрос виновности. *Знамя*. 1994. № 1. С. 146–147.

15. Адорно Т. Воспитание после Освенцима. *Новое время*. 1993. № 5. С. 56–59.
16. Mitscherlich A. Die Unfähigkeit zu trauern. München, 1967. 371 p.
17. Troebst S. Europäisierung der Vertreibungserinnerung? Eine deutsch-polnische Chronique scandaleuse 2002–2008. Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert. Köln etc., 2009.
18. Підручник з історії: проблеми толерантності: Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва. Чернівці: Букрек, 2012. 128 с.
19. Спільний підручник із історії таки можливий. URL: <http://litakcent.com/2011/12/27/spilnyj-pidruchnyk-iz-istoriji-taky-mozhlyvyj/print/>
20. Спільний підручник із історії таки можливий. URL: <http://litakcent.com/2011/12/27/spilnyj-pidruchnyk-iz-istoriji-taky-mozhlyvyj/print/>
21. Maier R. Ukrainische Geschichtsschulbücher zur Weltgeschichte im zwanzigsten Jahrhundert. *Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung. Informationen*. 2003. Nr. 46. Dezember. S. 7.
22. Тимофейчев Алексей. Немцы и поляки пишут общий учебник истории URL: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/international/newsid_7265000/7265228.stm
23. Ruchniewicz M., Ruchniewicz K., Weger T., Wóycicki K. Zrozumieć historię – kształtować przyszłość. Stosunki polsko-niemieckie w latach 1933–1949. Materiały pomocnicze do historii. Wrocław-Drezno: GAJT, 2007. 270 s.
24. Польско-немецкий учебник истории, 28 марта 2012 Deutsche Welle (DW). URL: <http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/30715>
25. Копосов Н. Политика памяти и мемориальные законы. URL: <http://gefter.ru/archive/3302>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПРИМИРЕННЯ ЧИ ПРИВІД ДО КОНФЛІКТУ?

Стрільчук Людмила

The article focuses on the influence of the historical memory of the ukrainian and polish societies on the modern interstate relations of the neighbouring countries. Judging by the quarter century long history of the bilateral relations between Ukraine and Poland international conflicts of the past, negative social and historical stereotypes, non-agreement of the difficult pages of the common history can significantly influence on the international relations and as a result on the humanitarian sphere of the state.

Key words: *historical memory, scientific discourse, interstate relations, international conflicts, social and historical stereotypes, Ukraine, Republic of Poland.*